

Onderzoeksproject

Kerk en slavernij in het Nederlandse koloniale rijk

“Mijn vader was dood en ik was slaaf geworden. [...] Vreeselijk is het gevangen genomen te worden, slaaf te zijn. [...] Ik moest mede naar de tuinen om te arbeiden, mijn meester helpen bij de vischvangst. Dat alles was te dragen, maar telkens het woord slaaf te hooren, dat was voor mij, een vrijgeborene, de grootste ellende. God heeft deze dingen ten goede gekeerd. Ik ben nu niet meer boos op de menschen van Koredó; weet gij wat ik het liefst wilde? Onder hen, de vrijen en de slaven, vertellen hoe lief God de menschen heeft.”

(Van der Roest 1920, 22)

Aan het woord in het citaat hierboven is Petrus (oorspronkelijk Nossensi) Kafiar. De bekering van Petrus Kafiar (1864/1873-1926) werd gezien als een succesverhaal van de Nederlandse zending in Nieuw-Guinea. Na de dood van zijn vader als kind tot slaaf gemaakt, werd Kafiar later verkocht aan een christelijk echtpaar dat hem 'bevrijdde'. (De precieze status van Kafiar blijft vaak wat onduidelijk, zie over de Nederlandse zending in Guinea en de rol van kinderen en slavernij, het werk van Geertje Mak,

2020). Zij stelden hem in de gelegenheid naar het seminarie in Depok op Java te gaan, alwaar hij werd opgeleid tot zendeling. Als zendeling teruggekeerd in zijn geboorteregio werd hij zeer succesvol in met name het eiland Biak, een hedendaagse Papoea-provincie, in het noordoosten van Indonesië.

Het citaat hierboven komt tot ons via de bemiddeling van oud-zendeling van de Utrechtse Zendingsvereniging J.L.D. van der Roest en is door zijn propagandistische aard moeilijk als een objectief verslag te zien, te meer daar

Van der Roest het relaas bij monde van Kafiar afsluit met de woorden: 'Dat zou Petrus ons kunnen vertellen, *als* wij hem te Depok bezochten' (31, cursivering auteurs). Toch is deze bron waardevol, al was het maar omdat zij op het snijvlak van slavernij en kerk (zending) iets toont van het perspectief en de *agency* van de inheemse bevolking, in het bijzonder de tot slaaf gemaakten.

Het is mede daarom ook een van de bronnen in het onderzoeksproject 'Church and Slavery in the Dutch Empire: History, Theology and Heritage,' waaraan in juli 2022 door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) een substantiële beurs werd toegekend. In dit artikel schetsen we kort de aanleiding, vraagstelling en opzet van dit project van de Protestantse Theologische Universiteit (PTHU), dat per 1 januari 2023 van start is gegaan.

Wetenschappelijke hiatus

In het internationale onderzoek is de belangstelling voor de rol van de slavernij in de Nederlandse koloniale geschiedenis de afgelopen twee decennia enorm toegenomen. Aan de behoefte aan gedetailleerde (academische) kennis over de wijze waarop steden, instellingen en individuele burgers hebben geparticipeerd in het slavernijstelsel wordt in toenemende mate tegemoetgekomen, ook in Nederland (vgl. Hondius e.a. 2014-2019; Brandon e.a. 2020; Van Stipriaan e.a. 2020; Fatah-Black e.a. 2022).

Opmerkelijk is dat in dit recente onderzoek de rol van religie en kerk vrijwel over het hoofd is gezien: in bijvoorbeeld de bundel over Amsterdam was geen enkele van de circa veertig bijdragen aan de rol van kerk en/of religie gewijd. Nochtans was de rol van de Amster-

damse classis in de Gereformeerde Kerk (de bevoorrechte kerk in de Nederlandse Republiek) van groot belang, omdat zij (a) betrokken was bij de start van koloniale ondernemingen; (b) verantwoordelijk droeg voor de overzeese koloniale kerken (samen met de classis

> De kerk als instituut was een integraal onderdeel van de wereldwijde handelsketen van de West- en Oost-Indische en kleinere Compagnieën.

van Walcheren); en (c) regelmatig te maken had met (voormalige) tot slaaf gemaakte en vrije zwarten op Nederlands grondgebied (zie bijv. Hondius 2008). De kerk als instituut was een integraal onderdeel van de wereldwijde handelsketen van de West- en Oost-Indische en kleinere Compagnieën en bleef aanwezig nadat deze compagnieën aan het eind van de achttiende eeuw waren opgeheven en nadat de slavenhandel en slavernij waren verboden (1814 en 1860-1863). Onlangs heeft Noorlander in het geval van de West-Indische Compagnie (WIC) de 'strength and immediacy of the church-company relationship' benadrukt (Noorlander 2019, 8). Voor (gereformeerde) Nederlanders waren de belangen van kerk en compagnie verstrengeld; zij interpreteerden de commerciële activiteiten van de WIC vaak tevens als een christelijke missie.

In lijn met deze verstrengeling van ondernemerschap en religie was de Gereformeerde Kerk sterk betrokken bij de slavernij. Deze betrokkenheid nam verschillende vormen aan: gereformeerde predikanten als Udemans, Hondius, Smytegelt en Capitein namen deel aan academische en kerkelijke debatten over de theologische fundering en ethische toelaat-

baarheid van slavenhandel en de uitbuiting van tot slaaf gemaakten (zie bijv. Joosse 2008, 511-529, en Stegeman 2021); de Gereformeerde Kerk zorgde voor 'ziekentroosters' en geestelijken op slavenhandelsposten als Elmina (Ghana) en op schepen die tot slaaf gemaakten als lading hadden; via rituelen als de doop bepaalde de kerk of en onder welke voorwaarden tot slaaf gemaakten deel konden uitmaken van lokale (christelijke) gemeenschappen (bijv. Schutte 2001, 45-75; Niemeijer 1996); en kerken en predikanten waren betrokken bij de slavernij door tot slaaf gemaakten te bezitten ('kerkslaven') en/of financiële belangen te hebben in de slavenhandel of slavernij (vgl. de eerste gereformeerde predikant in Suriname, Johan Basseliers; zie Van der Linde 1966).

Ondanks deze voorbeelden is de bijdrage van de Gereformeerde Kerk aan de totstandkoming, legitimatie en afschaffing van het slavernijsysteem tot nu toe nauwelijks systematisch bestudeerd (vgl. Frijhoff 1995, 778; Noorlander 2019, 6; Stoutjesdijk 2023b). Bovendien wordt het perspectief van de (voormalig) tot slaaf gemaakten in veel oudere studies (bijv. Van Ort 2000) niet (of nauwelijks) in beeld gebracht.

> Tot nu toe is de bijdrage van de Gereformeerde Kerk aan de totstandkoming, legitimatie en afschaffing van het slavernijsysteem nauwelijks bestudeerd.

Recente internationale en interdisciplinaire slavernijstudies (bijv. Gerbner 2018; Fricke 2019; Boles 2020; Mosterman 2021) bieden mogelijkheden voor deze verbreding, en recent gedigitaliseerde en doorzoekbare archiefcollekties – bij het Nationaal Archief, Koninklijk In-

stituut van Taal-Land- en Volkenkunde (KITLV), Huygens ING Resources, het Stadsarchief in Amsterdam, Rotterdam en Utrecht, en internationale geschiedenis- en erfgoedprojecten bij o.a. de Church of England, de Bank of England, De Nederlandsche Bank, en de Legacies of British Slave-ownership – bieden volop inspiratie voor nieuw onderzoek.

Doelstellingen en vraagstelling

Het onderzoek heeft drie doelstellingen. Ten eerste wil het de morele en theologische betrokkenheid van de Gereformeerde Kerk bij de (on)toelaatbaarheid van slavenhandel en slavenbezit reconstrueren en begrijpen. Het project wil de historische, exegetische en theologische narratieven blootleggen die predikanten gebruikten bij het formuleren van hun standpunt ten opzichte van de slavernij.

Het tweede doel van het project is een analyse van de concrete financiële, maatschappelijke en bestuurlijke betrokkenheid van de kerk en haar predikanten bij de slavenhandel en het slavenbezit. Hiervoor dient eerst statistische informatie verzameld te worden over de concrete belangen van de kerk bij de slavernij in de loop der tijd (bijv. het aantal tot slaaf gemaakten dat de kerk en haar predikanten bezaten) en over de rol die de kerk vervulde als poortwachter van de christelijke koloniale samenleving, door middel van rituele praktijken (bijv. doop, huwelijk, begrafenissen). Er zal ook aandacht worden besteed aan dogmatiek, (catechetisch) onderwijs, de tucht, enzovoort. Door zowel kwantitatieve als kwalitatieve aspecten te onderzoeken kan het project vragen beantwoorden over de wederzijdse invloed van de maatschappelijke, financiële en bestuurlijke betrokkenheid van de kerk bij

de slavernij en de theologische en exegetische posities van kerk en predikanten. Dit onderzoek gaat ook in op de hedendaagse erfenis van de betrokkenheid van de kerk bij de slavernij, zowel materieel (bijv. kerkgebouwen) als ideologisch (bijv. de rol van racisme en blanke suprematie) en heeft tot doel de bewustwording onder wit én zwart en de dialoog tussen nazaten van tot slaaf gemaakten en autochtone inwoners van voorheen koloniale landen te bevorderen.

Het derde doel van het project is het perspectief van de tot slaaf gemaakten en/of hun nakomelingen ten opzichte van de kerk te tonen (zie bijv. Stoutjesdijk 2023a). Traditionele kerkelijke geschiedschrijving over slavernij, voor zover die bestaat, richt zich op de rol van individuele predikanten, zendelingen, WIC- en VOC-directeuren, kolonisten en koloniestuurders, maar gaat voorbij aan vragen als: hoe hebben inheemse mensen, tot slaaf gemaakten en vrije zwarten de rol en functie van de kerk ervaren, beoordeeld en erop gereageerd? Hoe bemiddelden zij tussen enerzijds Afrikaanse, Aziatische en Amerikaanse inheemse spiritualiteiten en religieuze praktijken en anderzijds het aan hen gebrachte christendom? We streven naar multi-perspectiviteit door een bewust methodologisch ontwerp (zie hieronder) en door samenwerking en partnerschappen met zwarte onderzoekers, het Nationaal Instituut Nederlandse slavernijverleden en erfenis (NiNsee) en het Onderzoeksinstituut van de University of Curaçao (UCRI).

Op basis van de drie hierboven geschetste doelen en perspectieven hebben we de volgende hoofdonderzoeksvraag geformuleerd:

Welke rol heeft de Gereformeerde Kerk gespeeld in de opeenvolgende historische fasen van slavernij en slavenhandel, alsook de afschaffing ervan in het Nederlandse koloniale rijk, vanuit het perspectief van (1) theologische narratieven en voorschriften, (2) concrete financiële, maatschappelijke en bestuurlijke betrokkenheid, en (3) de *agency* van getroffen individuen en groepen, met name inheemse en tot slaaf gemaakte mensen, en hun nakomelingen?

Afbakening en uitvoering

Het project richt zich op twee historische fasen: de opkomst en hoogtijdagen van slavenhandel en slavernij, en de afschaffing van de slavernij en de nasleep daarvan.

Om het project haalbaar te houden richten we ons op vier centra in het Nederlandse koloniale rijk: Paramaribo, Willemstad, Batavia (nu: Jakarta), en Amsterdam. We zullen deze centra benaderen als knooppunten in grotere netwerken, die deze steden verbinden met het platteland en met andere delen van het rijk (vgl. Fatah-Black 2018). Paramaribo en Batavia waren lange tijd de bestuurlijke en economische centra van respectievelijk het westelijke

> Willemstad als een van de vier centra vanwege de maatschappelijke tweedeling van katholieke tot slaaf gemaakten en vrije witte gereformeerden.

en het oostelijke deel van het Nederlandse rijk. Willemstad was voor de WIC een belangrijk handelscentrum voor de Atlantische slavenhandel en is een interessante casus vanwege de maatschappelijke tweedeling tussen een meerderheid van katholieke tot slaaf gemaak-

ten en een minderheid van vrije en witte gereformeerden (vgl. Schunck 2019).

Bovendien zijn deze drie niet-Europese steden geselecteerd vanwege de (bijna) continue Nederlandse aanwezigheid daar gedurende de onderzoeksperiode, wat het makkelijker maakt om continuïteiten en discontinuïteiten te identificeren en passen ze bij onze focus

> Om het perspectief van de slaven en andere niet-witte historische actoren te ontsluiten is het nodig om ook nieuwe bronnen aan te boren.

op Nederlandse kerken en slavernij. Ook zijn gemeenschappen en kerken in deze drie centra vandaag nog steeds aanwezig in de Nederlandse postkoloniale en dekoloniserende samenleving (bijv. Gereformeerde Kerk, Lutherse Kerk – beide inmiddels opgegaan in de Protestantse Kerk in Nederland (PKN), Moravische kerk – Evangelische Broedergemeente (EBG), Molukse Evangelische Kerk (GIM – Geradja Indjili Maluku)).

Dit maakt een studie naar de impact van het Nederlandse slavernijverleden op deze kerken vandaag mogelijk en stelt ons beter in staat nakomelingen van de tot slaaf gemaakten bij ons project te betrekken. In dit licht moeten we vermelden dat de PThU (penvoerder van het project) institutionele en/of historische banden heeft met verschillende van deze kerken. Het vierde centrum, Amsterdam, was het bestuurlijke en theologische centrum van het Nederlandse rijk en fungeerde als zodanig, en vanwege haar haven, als knooppunt tussen de andere drie centra.

Ten slotte richten we ons in ons onderzoek op de Gereformeerde Kerk vanwege haar domi-

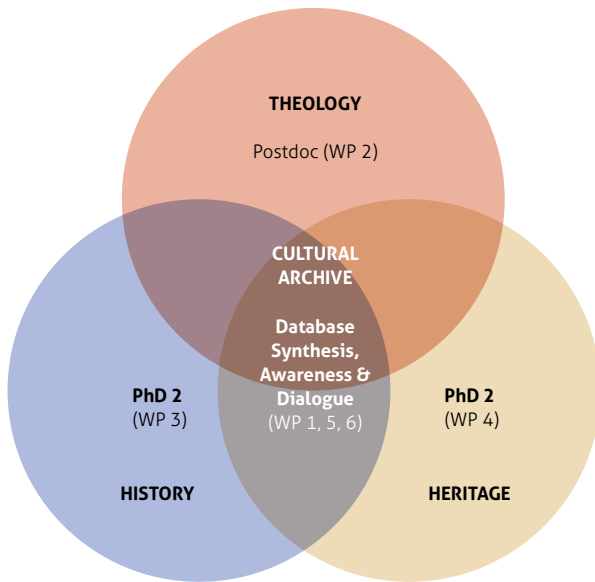
nantie binnen de WIC/VOC, haar bevoorrechte publieke positie en de specifieke kenmerken van de gereformeerde theologie en houding ten opzichte van slavernij en mensen van kleur (bijv. Gerbner 2018), maar worden ook andere kerken (bijv. Lutherse Kerk, EBG) bij ons onderzoek betrokken, in het bijzonder wanneer er sprake is van interactie tussen deze kerken en de Gereformeerde Kerk.

Methodologie

Om de hierboven geschetste onderzoeksvraag te beantwoorden is een interdisciplinaire aanpak nodig, waarbij methoden uit de geschiedenis, statistiek, archiefonderzoek, theologie/religiewetenschappen en antropologie worden ingezet en gecombineerd. Door het financiële/maatschappelijke/bestuurlijke en het theologische perspectief te onderzoeken in samenhang met materieel erfgoed en *oral histories*, beogen we een rijke, multidisciplinaire analyse van slavernij en kerk.

Bij de analyse van de data werkt het onderzoeksteam met kritische theorieën en concepten uit bijvoorbeeld postkoloniale studies en *critical race theory* over het reconstrueren van verloren stemmen en het lezen van teksten tegen de stroom in (*against the grain*). Bovendien helpt de hermeneutische lens van verzet onderzoekers om sporen van *agency* terug te vinden in het leven van onderdrukte en uitgewiste mensen zoals tot slaaf gemaakten (Dragtstein 2002, 2004).

Om het perspectief van de slaven en andere niet-witte historische actoren te ontsluiten is het echter ook nodig om nieuwe bronnen aan te boren. Voor dit project richten we ons onder meer op materieel erfgoed en op orale geschiedenis en producten van oraliteit

(volksverhalen, liederen etc.; vgl. Araujo 2010). Wat betreft materieel erfgoed heeft teamlid Dienne Hondius ruime ervaring met het traceren, beschrijven en analyseren van gebouwen, standbeelden etc. die relateren aan de Nederlandse slavernijgeschiedenis (zie bijv. Hondius e.a. 2014 en 2019); Hondius zal dergelijk onderzoek ook voor dit project verrichten (zie verder hieronder). Teamlid Rose Mary Allen heeft uitgebreid onderzoek gedaan naar de orale geschiedenis in de Nederlandse Caraïben en de waarde ervan aangetoond voor de koloniale geschiedenis (bijv. Allen 2014) en de *oral history*-benadering zal in tenminste één van de twee hieronder beschreven promotieprojecten geïntegreerd worden.

Deelprojecten

In het project worden zes zogenaamde werkpakketten (*work packages*) onderscheiden.

Het eerste werkpakket is de database van het project, die de data uit alle subprojecten bij elkaar brengt.

Werkpakket 2 is het veld van de theologie. Postdoc Martijn Stoutjedijk onderzoekt binnen dit werkpakket de theologische en exegetische argumenten en narratieven die in het 17^e- tot 19^e-eeuwse debat over slavernij een rol speelden, zowel in witte als in de zwarte context.

Werkpakketten 3 en 4 bestaat uit twee promovendi die historisch (en antropologisch) onderzoek doen naar de concrete rol en betrokkenheid van de kerk bij het Nederlands

> *Het onderzoeksproject hoopt hedendaagse debatten en gesprekken tussen zwart en wit over hun gedeelde verleden en toekomst te stimuleren.*

slavernijverleden (dopen, trouwen, begrafenissen, maar ook tucht, maatschappelijke ordening, financiële betrokkenheid etc.).

Werkpakket 5, bewustwording en dialoog, kent twee subprojecten. In 5a wordt er een gids gemaakt met plekken in Nederland en de voormalige koloniën waar de verbinding tussen slavernij en kerk in materieel erfgoed zichtbaar is (bijv. grafstenen bij kerken). Pakket 5b bestaat uit een rondreizende tentoonstelling (bestaand initiatief van de werkgroep 'Heilzame verwerking van het slavernijverleden voor wit en zwart') over kerk en slavernij, die door het onderzoeksproject zal worden geüpdatet en verrijkt.

Tot slot wordt binnen het overkoepelende werkpakket 6 door de senioronderzoekers de balans bewaakt van het project als geheel en gepoogd de hoofdvraag te beantwoorden door

synthetiserende activiteiten (bijv. congressen) te organiseren en discipline-overstijgend te publiceren.

Klankbordgroep en verbinding disciplines

Een belangrijke groep van maatschappelijke stakeholders voor ons onderzoeksproject bestaat uit een verscheidenheid aan protestantse kerken (bijv. PKN, EBC, GIM), christelijke organisaties (zoals Samen Kerk in Nederland (SKIN) – platform voor migrantenkerken, de Raad van Kerken, werkgroep 'Heilzame verwerking van het slavernijverleden voor wit en zwart', Kerk in Actie, de Nederlandse Zendingsraad (NZR)), en organisaties voor nakomelingen van de tot slaaf gemaakten, met name het eerder genoemde NiNsee.

Met deze stakeholders hebben we een klankbordgroep gevormd die input heeft geformuleerd voor dit onderzoeksvoorstel met betrekking tot reikwijdte, vraagstelling en mo-

- > *Hoe creëren we een inclusieve kerk? En hoe kunnen we binnen de liturgie verzoening vormgeven?*

gelijke deelnemers/teamleden. In regelmatige bijeenkomsten met deze groep zullen tussentijdse resultaten worden gepresenteerd om feedback en input te ontvangen en de dialoog te stimuleren.

Een belangrijke suggestie die wij van de klankbordgroep ontvingen was dat het onderzoeksproject, door zijn opzet, output zou moeten produceren die hedendaagse debatten en gesprekken tussen zwart en wit over hun gedeelde verleden en toekomst zou stimuleren. Dit is een van de redenen waarom wij een 'Mapping Slavery and Church'-website en

brochure zullen ontwikkelen (werkpakket 5a), die het slavernijverleden van kerken tastbaar maakt en lezers en bezoekers stimuleert om zelf op zoek te gaan naar informatie en sporen van dit verleden.

2023 is het 150^e herdenkingsjaar van de *de facto* afschaffing van de slavernij in Suriname en het 160^e herdenkingsjaar van de afschaffing van de slavernij in de Cariben. (De slavernij werd in de West in 1863 afgeschaft, maar in Suriname moesten de voormalig tot slaaf gemaakten nog tien jaar (tot 1873) verplicht onder zogeheten 'staatstoezicht' werken. De Cariben kenden een dergelijke periode van staatstoezicht niet.) Ter gelegenheid hiervan presenteren we zowel een brochure op basis van werkpakket 5a, als gespreksmateriaal en dialoogstarters voor de kerkelijke context. We willen deze initiatieven lanceren op een symposium, kort voor Keti Koti op 1 juli 2023, dat gericht is op een groot publiek van collega-wetenschappers, belanghebbenden, predikanten, beleidsmakers en algemeen geïnteresseerden.

De bovenstaande initiatieven illustreren tevens dat ons project meer is dan een strikt historisch project en ook allerlei verbindingen legt met zowel de maatschappij als met aanpalende theologische disciplines, zoals de religiewetenschappen (het vraagstuk van integratie van traditionele Afrikaanse spiritualiteit en vooroudergeloof in de christelijke identiteit van (voormalige) tot slaaf gemaakten), bijbelwetenschap (hoe moeten we bijbelteksten over slavernij verstaan?), systematische theologie (wat betekent het wanneer we spreken over historische schuld en over bevrijding in de context van het slavernijverleden?) en praktische theologie (hoe creëren we een inclusieve kerk? En hoe kunnen we binnen de liturgie verzoening vormgeven?).

Besluit

We hopen met dit onderzoeksproject bij te kunnen dragen aan de ontwikkeling van een nieuw verhaal over het Nederlandse verleden, waarin onze aannames over de verhouding tussen tolerantie, racisme, handel, slavernij en protestantisme zullen moeten worden herzien (zie bijv. Gerbner 2018; Schunck 2019; Parker 2022). Wij hopen daarnaast dat dit artikel, in het bijzonder de weergave van de structuur van ons project, lezers en collega's uitnodigt om met ons mee te denken over de desiderata voor onderzoek op het kruispunt van kerk en slavernij. In dat licht zijn we bijzonder dankbaar voor de gelegenheid die het tijdschrift *Handelingen* ons gegeven heeft om ons project toe te lichten, alsook voor de andere bijdragen in dit nummer. We hopen op veel kruisbestuivingen met deze en andere collega-onderzoekers en veel nieuwe inzichten uit ons eigen project. <

* Delen van deze bijdrage zijn een vertaling en bewerking van delen van het onderzoeksvoorstel, dat onder deze link te raadplegen is: <https://www.pthu.nl/media/downloads/full-proposal-nwo-church-and-slavery-in-the-dutch-empire.pdf>

** 'Mapping Slavery and Church'-website en brochure met symposium: meer informatie over dit symposium en andere projectactiviteiten zal gepubliceerd worden op de onderzoeksprojectpagina www.pthu.nl/kerk-en-slavernij.

Literatuur

- Allen, R.M. (2014). The Oral History of Slavery, Afro-Curaçaoan Memory and Self-definition: A Caribbean Perspective on the 300th Anniversary of the Treaty of Utrecht. *Sargasso: Journal of Caribbean Literature, Language, & Culture I & II*, 135-153.
- Allen, R.M. (2021). Constructing collective memory and national identity through commemorations of enslavement on Curaçao. In: N. Faraclos e.a. (red.), *Navigating Crosscurrents: Trans-linguality, Trans-culturality and Trans-identification in the Dutch Caribbean and beyond*. Curaçao/Puerto Rico: Fundashon pa Planifikashon di Idioma/Universidat di Kòrsou/Universidad de Puerto Rico.
- Boles, R.J. (2020). *Dividing the Faith: The Rise of Segregated Churches in the Early American North*. New York: New York University Press.
- Brandon, P., Jones, G., Jouwe, N., Rossum, M. van (red.). *De slavernij in Oost en West. Het Amsterdams onderzoek*. Amsterdam: Spectrum.
- Dragtenstein, F. (20024). 'De ondraaglijke stoutheid der wegloopers'. *Marronage en koloniaal beleid in Suriname, 1667-1768*. Bronnen voor de studie van Suriname XXII. Utrecht: CLACS.
- Dragtenstein, F. (2004). 'Trouw aan de blanken'. *Quassie van Nieuw Timotibo, twist en strijd in de 18de eeuw in Suriname*. Amsterdam: KIT Publishers.
- Fatah-Black, K. (2018). *Eigendomsstrijd. De geschiedenis van slavernij en emancipatie in Suriname*. Amsterdam: Ambo|Anthos uitgevers.
- Fatah-Black, K., Lauret L., Tol, J. van den (2022). *Dienstbaar aan de keten? De Nederlandsche Bank en de laatste decennia van de slavernij, 1814-1863*. Leiden: Leiden University Press.
- Fricke, F. (2019). *The Lifeways of Enslaved People in Curaçao, St Eustatius, and St Maarten/St Martin: A Thematic Analysis of Archaeological, Osteological, and Oral Historical Data*. Dissertatie University of Kent.
- Frijhoff, W. (1995). *Wegen van Evert Willemsz Een Hollands weeskind op zoek naar zichzelf, 1607-1647*. Memoria. Nijmegen: SUN.
- Gerbner, K. (2018). *Christian Slavery. Conversion and Race in the Protestant Atlantic World*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Hondius, D.G. (2008). Black Africans in Seventeenth-Century Amsterdam. *Renaissance and Reformation* 31:2, 87-105.
- Hondius, D.G., Jouwe, N., Stam, D., Tosch J., Wildt, A. de (2014). *Amsterdam Slavery Heritage Guide / Gids Slavernijverleden Amsterdam*. Mapping Slavery. Volendam: LM Publishers.
- Hondius, D.G. (2017). *Blackness in Western Europe. Racial Patterns of Paternalism and Exclusion*, Transaction Books Newport, CT 2014. London/New York: Routledge.
- Hondius, D.G., Stam, D., Tosch, J., Jouwe, N. (2019). *Gids Slavernijverleden Nederland / Slavery Heritage Guide The Netherlands*, Mapping Slavery. Volendam: LM Publishers.
- Joosse, L.J. (2008). *Geloof in de Nieuwe Wereld. Ontmoeting met Afrikanen en Indianen (1600-1700)*. Kampen: Kok.
- Kpobi, D.N.A. (1993). *Missions in Chains. The Life, Theology and Ministry of the Ex-Slave Jacobus E.J. Capitein (1717-1747) with a Translation of his Major Publications*. Zoetermeer: Boeken-centrum.

- Linde, J.M. van der (1966). *Surinaamse suikerheren en hun kerk: Plantagekolonie en handelskerk ten tijde van Johan Basseliers, predikant en planter in Suriname, 1667-1689*. Wageningen: H. Veenman en Zonen N.V.
- Mak, G. (2020). Children on the Fault Lines. A Historical-Anthropological Reconstruction of the Background of Children purchased by Dutch Missionaries between 1863 and 1898 in Dutch New Guinea. *BMGN – Low Countries Historical Review* 135:3-4, 29-55.
- Mosterman, A.C. (2021). *Spaces of Enslavement. A History of Slavery and Resistance in Dutch New York*. Ithaca/London: Cornell University Press.
- Niemeijer, H.E. (1996). *Calvinisme en koloniale stadscultuur Batavia 1619-1725*. Almelo: Biester en Abbes.
- Noorlander, D.L. (2019). *Heaven's Wrath. The Protestant Reformation and the Dutch West India Company in the Atlantic World*. Leiden: Leiden University Press.
- Ort, J.W.C. van (2000). *Surinaams verhaal. Vestiging van de Hervormde kerk in Suriname (1667-1800)*. Zutphen: Walburg Pers.
- Parker, C.H. (2022). *Global Calvinism: Conversion and Commerce in the Dutch Empire 1600-1800*. New Haven/London: Yale University Press.
- Roest, J.L.D. van der (1920⁶). *Van slaaf tot evangelist: "Petrus Kafjar"*. Oegstgeest: Zendingbureau.
- Schunck, C.W.M. (2019). *Intolerante tolerantie. De geschiedenis van de katholieke missionering op Curaçao [1499-1776]*. Nijmegen: Valkhof Pers.
- Schutte, G.J. (2001). De Gereformeerde kerk onder de Verenigde Oostindische Compagnie. In: G.J. Schutte, *Het Calvinistisch Nederland. Mythe en werkelijkheid*. Hilversum: Uitgeverij Verloren, 45-75.
- Stegeman, J. (2021). The Bible and the Dutch Empire. In: R.S. Sugirtharajah, *The Oxford Handbook of Postcolonial Biblical Criticism*. Oxford: Oxford University Press. <https://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780190888459.001.0001/oxfordhb-9780190888459>
- Stipriaan, A. van, e.a. (2020). *Rotterdam en slavernij. Het driedelige boekproject over het koloniale en slavernijverleden van Rotterdam*. Amsterdam: Boom.
- Stoutjesdijk, M.J. (2023 te verschijnen). Een authentieke zwarte stem in een witte tekst? De tot slaaf gemaakte christen Isabella in het werk van Jan Willem Kals. *Kerk en Theologie* 74 (thema-nummer 'Kerk, slavernij en gender').
- Stoutjesdijk, M.J. (2023 te verschijnen). 'In openlijken strijd met den geest des Christendoms'? Een terreinverkenning naar de rol van de kerk bij de Nederlandse koloniale slavernij. In: Esther Captain, Matthias van Rossum, Rose Mary Allen en Urwin Vyent (red.), *Terreinverkenning Nederlands Slavernijverleden* (werktitel).

Annette (prof.dr. A.) Merz is hoogleraar Nieuw Testament aan de Protestantse Theologische Universiteit en hoofdaanvrager van het PThU-onderzoeksproject over kerk en slavernij | a.b.merz@pthu.nl

George (prof.dr. G.) Harinck is hoogleraar Geschiedenis van het neocalvinisme aan de Vrije Universiteit, hoogleraar Geschiedenis en rector van de Theologische Universiteit Kampen|Utrecht en mede-aanvrager van het project. | g.harinck@vu.nl

Rose Mary (prof.dr. R.M.) Allen is buitengewoon hoogleraar Cultuur, gemeenschap en geschiedenis, in het bijzonder met betrekking tot het lokale en het Caribisch perspectief, aan de Algemene Faculteit van de University of Curaçao Dr. Moises da Costa Gomez (UoC) en een van de senioronderzoekers van het project. | rose-mary.allen@uoc.wc

Martijn (dr. M.) Stoutjesdijk is als postdoc op het onderzoeksproject over kerk en slavernij werkzaam aan de Protestantse Theologische Universiteit. | m.j.stoutjesdijk@pthu.nl

